

पंचकन्या (संत कवयित्री)

Panchakanya (Five Saint poetess)

प्रा.डॉ.सौ. वीरा पवन मांडवकर

सहायक प्राध्यापक

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि.यवतमाळ, महाराष्ट्र (India)

संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर रिसर्च सेंटर

ई मेल veeramandavkar18@gmail.com भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

गोषवारा :

प्राचीन काळात होऊन गेलेल्या स्त्रियांच्या आधुनिक विचारसरणीच्या पायावरच आधुनिक भारतात स्त्री-मुक्तीची इमारत उभी झाली आहे. कितीतरी कर्तृत्ववान स्त्रियांनी आपल्या काळात अत्यंत प्रभावी काम केले. त्यातील महत्त्वाच्या पंचकन्या म्हणजे महदंबा, मुक्ताबाई, अक्कमहादेवी, मीराबाई आणि वेणाबाई होत. महदाइसा उर्फ महदंबा ही आद्य कवयित्री म्हणून ओळखली जाते. महदंबेचे 'धवळे' व 'मातृकी रुक्मिणी स्वयंवर' ही मराठीतील पहिली कथाकाव्ये होत. योगमार्गाचा अंतिम चरण झपाट्याने चढून जाणारी मुक्ताई वीजेचा कल्लोळ समजली जाते. मुक्ताबाईचे 'ताटीचे अभंग' अत्यंत सुंदर अशा रचना आहेत. वीरशैव संप्रदायातील परमपूज्य योगिनी संत अक्कमहादेवी यांचे मीराबाईंच्या चरित्राशी साधर्म्य जाणवते. अक्कमहादेवींचा भक्तिविलास भक्तांना प्रेरणा देणारा आहे. मीराबाईंनी हिंदी, राजस्थानी, गुजराथी व व्रजभाषेत पदे लिहिली. मीराबाईंनी आपल्या पदांत श्रीकृष्णविरहाचे वर्णन केले आहे. त्यांची विरहसाधना अंतिम क्षणापर्यंत तशीच राहिलेली दिसते. रामदासांच्या शिष्या वेणाबाई यांनी 'सीतास्वयंवर' व 'रामायण' हे ग्रंथ लिहिले. 'पंचीकरण' हे निबंधवजा गद्यलेखन केले. 'रामगुह्यसंवाद' व 'कौल' अशी दोन छोटी आख्याने व काही पदे लिहिली. विविध संप्रदायांतून आलेल्या या संत स्त्रियांच्या तत्त्वज्ञानाचा पाया म्हणजे हृदयापासून केलेली भक्ती होय.

Abstract:

The building of women's emancipation in modern India has been built on the foundations of the modern ideology of women that has been passed down from ancient times. Many capable women have done a very impressive job in their time. The important five daughters were Mahadamba, Muktabai, Akkamahadevi, Mirabai and Venabai. Mahadamba alias Mahadamba is known as the first poetess in Marathi. Mahadamba's 'Dhawale' and 'Matruki Rukmini Swayamvar' were the first story poetry in Marathi. Muktabai crossed the final step of the yoga path and considered as a lightning saint poetess. Muktabai's 'Tatiche Abhang' is a very beautiful composition. Saint Akkamahadevi, the most revered yogini of the Veershaiva sect, bears a resemblance to the character of Mirabai. Akkamahadevi's devotion is inspiring to the devotees. Mirabai wrote verses in Hindi, Rajasthani, Gujarati and Vrajbhasha. Mirabai's verses focus on Shrikrishnavirha. Her bereavement seems to have remained the same till the last moment. Venabai, a disciple of Ramdas, wrote the books 'Sitavayamwar' and 'Ramayana'. Her 'Panchikaran' is prose writing. She wrote two short stories and some verses like 'Ramguhyasamvad' and 'Kaul'. Devotion from the heart is the foundation of the philosophy of these saintly women from different sects.

बीजशब्द :

स्त्री-मुक्ती, महदंबा, मुक्ताबाई, अक्कमहादेवी, मीराबाई, वेणाबाई, सीतास्वयंवर, रामायण, पंचीकरण

प्रस्तावना :

आधुनिक भारताचा विचार केला तर आज स्त्रियांची स्थिती निश्चितच चांगली आहे. सर्वच क्षेत्रात स्त्रिया पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून राष्ट्राच्या प्रगतीला हातभार लावत आहेत. आपल्या कर्तृत्वाने त्यांनी कित्येक शिखरे पादाक्रांत केली आहेत. आज आधुनिक युगात स्त्री-पुरुष समानता हा शब्द अगदी परवलीचा झाला आहे. तरीही पूर्वापार पुरुषप्रधान संस्कृतीत वाढलेल्या समाजाला अजूनही स्त्रियांना समान स्थान देणे जड जाते आहे. स्त्रियांना आपले सामर्थ्य दाखविण्यासाठी सतत परीक्षा द्यावी लागते आहे. या पार्श्वभूमीवर जेव्हा आपण प्राचीन काळातील कर्तृत्ववान स्त्रियांचा विचार करतो, तेव्हा त्या काळात समाजातील अनेक विरोधांना सहन करत आपला सन्मार्ग चोखाळणे त्यांना किती कठीण गेले असेल, याची कल्पना येते. आधुनिक भारतात स्त्रियांचे सबल रूप पाहताना आपल्याला प्राचीन काळातील परिवर्तनशील स्त्रियांचा नक्कीच विचार करावा लागेल. समाजातील दुर्बल घटक म्हणविल्या गेलेल्या स्त्रियांचे सबलत्व सिद्ध करण्यासाठी संत स्त्रियांचे चरित्र निश्चितच उपयोगी ठरेल. वेगवेगळ्या जातीपंथांतून, आर्थिक, सामाजिक, परिस्थितीतून आलेल्या, वेगवेगळ्या काळांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या या स्त्रिया उपेक्षितपणाचे समान दुःख मनावर वागविताना दिसतात. त्यांच्या इच्छा, आकांक्षा यांना समाजात, कुटुंबात कुठल्याच काळात मान नाही, हे प्रकर्षाने जाणवते. तरीही आपल्या भावभावनांना वाड्मयातून व्यक्त करण्याचा त्यांचा प्रयत्न म्हणजे अस्तित्व जपण्याचा लढा आहे. आधुनिक भारताचे रूप साकारताना या प्राचीन काळात होऊन गेलेल्या स्त्रियांच्या आधुनिक विचारसरणीच्या पायावरच स्त्री-मुक्तीची इमारत उभी राहिलेली दिसेल. अशा कितीतरी कर्तृत्ववान स्त्रिया आपल्याला प्राचीन काळापासून दिसतात. त्यापैकी निवडक स्त्रीसंत कवयित्रींचा या लेखात उल्लेख केला आहे. या स्त्रियांनी आपल्या काळात अत्यंत प्रभावी काम केले. अज्ञानाच्या अंधःकारात चाचपडणाऱ्या समाजाला या स्त्रियांनी आपल्या दैदियमान ज्योतीने काही काळाकरिता प्रकाशमान केले. दामिनीप्रमाणे आपल्या कर्तृत्वाने चमकणाऱ्या या पंचकन्यांच्या कार्यावर यात अल्पसा प्रकाश टाकला आहे. त्या पंचकन्यांची नावे अशी:

१. आद्य कवयित्री : महदंबा

२. विद्युल्लतेची कडी : संत मुक्ताबाई

३. शिवशरणी संत : अक्कमहादेवी

४. मधुराभक्तीचा उत्कट आविष्कार : संत मीराबाई

५. विरागिनी मठाधिपती : संत वेणाबाई

१. आद्य कवयित्री : महदंबा

(इ.स. १२४२-१३१२ किंवा इ.स. १२२८-१३०३)

महाराष्ट्रातील मध्ययुगीन संतांच्या चळवळीने स्त्रीला फार मोठे वरदान दिले. त्यांचे कार्यकर्तृत्व केवळ आध्यात्मिक क्षेत्रातच नाही तर सामाजिक क्षेत्रातही प्रकर्षाने जाणवते. 'तत्कालीन समाजात अभिप्रेत असलेल्या स्त्री-प्रतिमा नाकारून या संतांनी मुक्त स्त्रीची नवी प्रतिमा उभी केली व जनमानसात बिंबविली.' अशाच अनेक संतांपैकी प्रामुख्याने नाव घ्यावे लागेल ते महदंबेचे. महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक चक्रधर स्वामी यांचे अनेक शिष्य होते. त्यांना स्वामींनी उपदेश केला होता. दीक्षा म्हणजेच शिष्यत्व प्रदान केले होते. या सर्व शिष्यांमध्ये अधिकाराने, ज्ञानाने, भक्तीने आणि सद्गुरुशरणतेने विशेष प्रकाशाने शोभून दिसणारी श्रीचक्रधरस्वामींची पट्टशिष्या म्हणजे महदाइसा उर्फ महदंबा.

महदाइसा उर्फ महदंबा ही आद्य कवयित्री म्हणून ओळखली जाते. तिचा जीवनकाल काही अभ्यासकांच्या मते शके ११६४ ते १२३४ तर काहींच्या मते शके ११५० ते १२२५ असा आहे. महदंबेचे पणजोबा देवगिरीच्या महादेवराव यांच्या दरबारातील एक प्रतिष्ठित व्यक्ती होते. त्यांच्या पत्नीचे नाव महदाइसा. ही महदाइसा महदंबेची पणजी होती. महदाइसा हिला भविष्यकथनाची सिद्धी आहे, अशी महादेवरावांपासून सर्वांची श्रद्धा होती. देवगिरीच्या राजघराण्याचे पौरौहित्यदेखील तिच्याकडे होते. अशा ह्या दैवी गुणसंपन्न असलेल्या महदंबेची पणती महदाइसा हिचे मूळ नाव रूपाई होते. महदंबा हे तिच्या पणजीच्या नावावरून श्रीचक्रधरांनी ठेवलेले नाव होय. 'पणजीप्रमाणेच अखंड जागृतता, सतेज बुद्धिमत्ता, विलक्षण चौकस बुद्धी, अलौकिक प्रतिभा ही गुणसंपदा तिच्या व्यक्तिमत्त्वात प्रकर्षाने आढळून येते. पणजीचे गुण तिच्या पणतीत पूर्णत्वाने आले आणि या 'पणती'च्या 'काव्यज्योती'ने मराठी भाषेचे प्रांगण उजळून गेले.' असे महदंबेद्दल म्हटले जाते.

महदंबेचा विवाह बालपणातच झाला. दुर्दैवाने लवकरच तिला वैधव्य प्राप्त झाले. त्यामुळे ती परत माहेरी येऊन राहू लागली. लहानपणापासूनच तिच्यावर धार्मिक संस्कार होते. ती अतिशय श्रद्धाळू होती. पुढे तिचा श्रीचक्रधरस्वामींशी संबंध आला. तिने त्यांचे शिष्यत्व स्वीकारले. चक्रधरस्वामींची ती अतिशय मनापासून सेवा व भक्ती करीत असे. आपल्या भक्तीतून व सेवेतून तिने समर्पणाचा विचार मांडला आहे. 'ज्याला आपण गुरू मानतो, त्याला सर्वस्व अर्पण केले पाहिजे, असे तिचे (पंथीय) विचार होते.'

महदंबा जशी विदूषी होती, तसेच तिचे व्यक्तिमत्त्व कलासंपन्न होते. रांगोळ्या काढण्यात ती कुशल असून चांगली सुगरणही होती. काशीयात्रेला जाण्यापूर्वी तिने चक्रधरांना श्वेतउपहार दिला होता. पंथाभिमानाी म्हणून तिचा लौकिक होता. सोबतच स्पष्टवक्ती म्हणून पंथातल्या लोकांवर तिचा चांगला वचकही होता. आपल्या पंथाच्या आचारधर्माचे उल्लंघन करून केसोबास दुपारी झोपला असता महदंबेने त्याची चांगलीच कानउघाडणी केली होती. महदंबा स्वभावतःच जिज्ञासू होती. धर्मासंबंधी, तत्त्वज्ञानासंबंधीच्या चर्चेत ती हिरिरीने भाग घेई. विविध प्रकारचे प्रश्न विचारून आपली जिज्ञासापूर्ती करून घेत असे. तिच्या ह्या अशा स्वभावामुळेच 'चक्रधरांनी 'म्हातारी जिज्ञासक : म्हातारी चर्चक : म्हातारी एथ काही पुसतचि असे :' अशी तिची स्तुती केली आहे. नागदेवाचार्य 'म्हातारी धर्मरक्षक : प्रीतिरक्षक : सुहृदत्वे दुःख-निर्वेदु :' अशा शब्दांत तिचे गुणवर्णन करतात.'

महदंबेने आयुष्यभर चक्रधरस्वामींची सेवा करून पंथाला मार्गदर्शन केले व मोक्षपदाला पोचली; म्हणून नागदेवाचार्य तिच्या मृत्युसमयी तिला उद्देशून म्हणतात, 'रूपै, पहिल्या दिसापासौनि सेवटील दिसापयंत देवो तुवाचि धरला असे.' (स्मृतिस्थळ' २५४)

शीघ्र व उत्स्फूर्त कवित्व हे महदंबेचे खास वैशिष्ट्य होते. महदंबेचे 'धवळे' व 'मातृकी रुक्मिणी स्वयंवर' ही मराठीतील पहिली कथाकाव्ये होत. तिने चक्रधरांवर आणि नागदेवाचार्यांवर उत्स्फूर्तपणे काही ओव्याही रचल्या आहेत. महदंबेचे 'धवळे' अतिशय प्रसिद्ध आहे. ह्याच काव्याने महदंबेला 'मराठीतील आद्य कवयित्री' म्हणून मान मिळवून दिला. ह्या काव्यामुळे महदंबेचे महानुभाव पंथात विशेष स्थान निर्माण झाले.

महदंबेच्या जीवनात सारेकाही अनुकूल असताना त्या परिस्थितीत समाधान न मानता रूढ सामाजिक चौकटीबाहेर पडून स्वतःची वाट शोधणारी महदंबा ही मराठी साहित्यातली एक विलक्षण स्त्री म्हणावी लागेल. 'प्रथम चक्रधरांच्या सान्निध्यात व नंतर त्यांच्या स्मरणात तिने आपल्या आध्यात्मिक प्रवासाचे एक एक पुढचे टप्पे गाठले व आगळ्या स्त्रीप्रतिमेचा नमुना तिने उभा केला.'

२. विद्युल्लतेची कडी : संत मुक्ताबाई

(इ.स. १२७९ - १२९७)

मुक्ताबाईंचा जन्म शके १२०१ (इ.स. १२७९) मध्ये झाला. अवघे १८ वर्षांचे आयुष्य त्या जगल्या. अत्यल्प आयुष्यात बालपणातले निरागसपण लवकर मागे टाकून सद्गुरूच्या अनुग्रहाने स्फुल्लिंग प्राप्त झाल्याबरोबर योगमार्गाचा अंतिम चरण झपाट्याने चढून जाणारी मुक्ताबाई वीजेचा कल्लोळच म्हणावी, अशी आहे. सीता ही धरणीमातेच्या उदरातून जन्मली व तिच्या उदरातच तिची अखेर झाली. तसेच काहीसे मुक्ताबाईंकडे पाहताना वाटते. ती जणू तेज, जणू आग, जणू प्रकाश. पावसाळ्यात लखवकन चमकून जाणारी वीज आपल्या क्षणभराच्या अस्तित्वाने सारा आसमंत उजळवून टाकते, तसेच मुक्ताबाईंचे जीवन पारमार्थिक मनाला ज्ञानाच्या प्रकाशाने उजळवून टाकते. अशी ही वीज अल्पकाळातच आकाशात नाहीशी झालेली दिसून येते.

मुक्ताबाईंच्या जीवनातील एक प्रसंग इथे आवर्जून नमूद करावासा वाटतो. मुक्ताबाई नदीवर अंगोळ करीत असताना चांगदेव तिला विवस्त्रावस्थेत पाहतो, आणि मान खाली घालून तेथून जावयास लागतो. त्यावेळी मुक्ताबाई त्याला रागाने म्हणते, की तुझ्या मनी पाप आहे म्हणूनच तुला मान खाली घालावी लागली. तू खरोखरचा सन्यासी असता तर ईश्वराने दिलेल्या शरिराचाही तू आदर केला असता, आणि शरमेने मान खाली घालण्याची बुद्धी तुला झाली नसती.' यावरून प्राचीन काळातील या छोट्याशा मुलीचे विचार काळाच्या किती पुढचे होते हे लक्षात येते. समाजात स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारांसाठी त्यांच्या छोट्या कपड्यांना दोष देणाऱ्या आजच्या पुरुषांना मुक्ताबाईंनी १२ व्या शतकातच चपराक मारली होती, यात शंका नाही.

मुक्ताबाईंच्या लौकिक जीवनापासून कोणीही अनभिज्ञ नाही. 'सन्याशाची पोरटी' अशी जन्मल्याबरोबर उपाधी मिळाल्यावर पुढचे जीवन कसे असणार, याची कल्पना कदाचित निवृत्ती, सोपान, ज्ञानेश्वर, मुक्ताबाई या चारही भावंडांना आली असणार; म्हणूनच लहान वयातच ही भावंडे जणू पूर्वजन्मीचेच ज्ञान आणि परिपक्वता घेऊन आलेली दिसतात. बालवयातले कोवळेपणही सरायच्या आधी मातापित्यांचा वियोग सहन करावा लागला. केविलवाणे पोरकेपण वाट्ट्याला आले. सारे कुटुंब बहिष्कृत म्हणून जीवन जगत असताना आईबापांचे मोडके छत्रही डोक्यावरून नाहीसे झाल्यावर या भावंडांचे या अफाट जनसागरात अदृश्य देवाशिवाय कोण होते?

आईवडिलांनी देहान्त प्रायश्चित्त घेतल्यावर लहानग्या मुक्ताबाईंने हे दुःख कसे पचविले? निवृत्तिनाथांच्या प्रेमळ करस्पशाने तिला ही शक्ती मिळाली. निवृत्तीने मुक्ताबाईंच्या डोक्यावर आपला वरदहस्त ठेवून तिच्यात आपली योगशक्ती संक्रमित केली. थोड्याच वेळात मुक्ताबाईंने डोळे उघडून पाहिले. तिला एक विलक्षण प्रकारचे समाधान वाटू लागले. दुःखाचा विसर पडला आणि अंतःकरणात आनंदाच्या ऊर्मी उसळू लागल्या. जणू ती आता आनंदाचे लेणे ल्यायली होती.

ती जीवन्मुक्त झालेली होती. या जीवन्मुक्ततेमुळेच जगातील सर्व दुःखे पचविण्याचे सामर्थ्य या भावंडांमध्ये निर्माण झाले होते.

या सर्व विपरीत परिस्थितीतून मार्ग काढून आत्मज्ञानाच्या उत्तुंग शिखरावर पोचताना ज्ञानेश्वरांना सर्व भावंडांपेक्षा जे वलय प्राप्त झाले, त्याच्या सावलीत इतर भावंडांची कामगिरी काहीशी धूसर झालेली आहे यात शंका नाही. पण अशा या तेजाच्या वावटळीतही एका सणकाडीने आपले अस्तित्व टिकवून ठेवावे असे मोठेपण मुक्ताबाईंमध्ये आहे. वारकरी संतांना ती सणकाडीप्रमाणे भासली.

‘लहानशी मुक्ताबाई जैशी सणकाडी ।

केले देशोधडी महान संत ॥’

मुक्ताबाईने आपल्या ज्ञानाने उच्च पातळी गाठली होती. तिचा आध्यात्मिक अधिकार मोठा होता. भक्तीतून परमार्थ साधणे हेच ध्येय वारकरी संप्रदायाचे होते. त्याला तीही अपवाद नाही. म्हणूनच मुक्ताबाई स्वजीवनात रमत नाही. ‘आपल्या काव्यसृष्टीतून तिने व्यक्तिगत जीवन हद्दपार केले. तसेच बाह्यजीवनालाही मज्जाव केला. व्यक्तिगत जीवनाचा निसटताही उल्लेख तिच्या अभंगसृष्टीत नसतो. जीवनातील घटनांचे अन्वयार्थ लावण्याच्या भरीस ती पडत नाही. तसेच द्वंद्वत्मक जीवनातील सत्ये शोधण्याचाही प्रयत्न करित नाही.’

ज्ञानदेवांचे अलौकिक अपार्थिव व्यक्तिमत्त्व लौकिक मानापमानाच्या जंजाळात अडकून व्यथित झाले असता लहानगी मुक्ताई समजुतीच्या सुरात त्यांचं सांत्वन करायची. कधी आई होऊन त्यांना माया घायची. मुक्ताईच्या पारमार्थिक प्रवासाचा हा पहिला टप्पा—

‘योगी पावन मनाचा । साही अपराध जनाचा ॥

विश्व रागे झाले वन्ही । संतसुखे व्हावे पाणी ॥

शब्द शास्त्रे झाले क्लेश । संती मानावा उपदेश ॥’

असा आपल्या ज्ञानदादाला तिने उपदेश केला आहे. ‘अरे ज्ञानदादा, ज्याने संत व्हावे त्याने जगाचे बोलणे सोसलेच पाहिजे. जो अधिमानाने व्याप्त असेल त्याच्या अंगी शोरपण कसे येईल? तू कोणावर रागावतो आहेस? हे विश्वच ब्रम्ह आहे. ब्रम्हभावनेनेच सारे जग नटले आहे. सुखसागरातच ज्याचा निवास आहे त्याला उच्च नीच काय?’ संतांचे गुणवर्णन करताना मुक्ताई म्हणते, ‘क्षमा आणि दया ज्याच्या अंगी आहे तोच खरा संत. ज्याच्या मनात लोभ, अहंकार नाही तोच खरा विरक्त. जगातील माया हेच दुःख देणारे कारण आहे. तिचा सर्वांनी त्याग केला तिला नष्ट केली तर सारे विश्वच ब्रम्हमय होईल. म्हणून म्हणते,

‘चिंता, क्रोध मागे सारा । ताटी उषडा ज्ञानेश्वरा ॥’

असे विविध इशारे आपल्या मधुर बोलण्यातून आपल्या लाडक्या भावाला मुक्ताई देताना दिसते. भावाच्या हितासोबतच त्याला सावध करण्यासाठी ती सहजपणे व्यावहारिक उदाहरण देते.

‘जीभ दाताने चावली । कोणी बत्तीशी पाडली ॥

थोडे दुखावले मन । पुढे उदंड साहणे ॥’

जो शुद्ध भावाने साधना करतो त्याला देव दूर नाही. सद्गुरुनाथांनी हे ज्ञान आम्हाला दिले, पण आम्ही कोणाला शिकवणार? आपला अधिकार आमच्यापेक्षा मोठा आहे, म्हणून लडिवाळपणे आम्ही तुम्हाला विनंती करित आहे.

‘तुम्ही तरोनी विश्व तारा । ताटी उषडा ज्ञानेश्वरा ॥’

ताटीच्या अभंगांतून मुक्ताईच्या जीवनातील लौकिक, पारमार्थिक सीमा अस्पष्ट होत असतानाच चांगदेवांच्या प्रसंगात त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील तेज झळाळून उठताना दिसते. ज्ञानदेवांची कीर्ती ऐकून चौदाशे वर्षांच्या तपाची पुण्याई असलेला तपोनिधान चांगदेव ज्ञानदेवांच्या भेटीची इच्छा मनात धरून तसे त्यांना कळविण्याविषयी लिहू इच्छितो; पण ज्ञानदेवांचे वय व त्यांचा अधिकार यांचा विचार करून पत्रात आशीर्वाद की नमस्कार लिहावा याचा संभ्रम पडल्यामुळे काहीही न लिहिता पत्र कोरे पाठवतो. हे पाहून ज्ञानदेव, निवृत्ती स्तिमित होतात; पण मुक्ताई मात्र या प्रसंगी परखड प्रतिक्रिया व्यक्त करताना दिसते. ती म्हणते, ‘चौदाशे वर्ष तप करूनही हा योगी पत्रासारखा कोराच राहिला आहे.’ तिच्या या एकाच वाक्याने चांगदेवाचा चौदाशे वर्षांचा तप मोडीत निघालेला दिसतो.

प्रत्यक्ष भेटीच्या प्रसंगात ज्ञानदेवांच्या अलौकिक योगसामर्थ्याने चकित झालेला चांगदेव निवृत्ती, ज्ञानदेवांना शरण येतो आणि आपल्या उद्दारासाठी ज्ञानदेवांना वाट विचारतो, तेव्हा ज्ञानदेव मुक्ताईकडे बोट दाखवतात. एवढ्या वयोवृद्ध ज्ञानतपस्वीची एक परकरी पोर गुरुमाऊली होते. ‘ज्ञानदेवांच्या प्रसंगातून बहिणीचं वात्सल्य प्रगट करित ज्ञानदेवांच्या हातून अनावधानाने सुटलेलं मोठेपण त्याला मिळवून देते, त्याप्रमाणे याही प्रसंगात या योग्याची माऊली म्हणून ती तिच्या खऱ्या उद्दाराचा मार्ग मोकळा करते.

चांगदेवाची गुरुमाऊली होताना मुक्ताई खरीखुरी आध्यात्मिक आई होत हे माऊलीपण हळुवारपणे जपताना दिसते.

निर्गुणाचे डहाळी पाळणा लाविला ।
येथे सुत पहुडला मुक्ताईचा ॥
निज निज बाळा न करी पै आळी ।
अनुहात टाळी वाजविते ॥
निद्रा ना जागृती निजसी बा काही ।
परियेसी चांगा बोले मुक्ताई ॥’

एकदा पंढरपुरात विठ्ठल मंदिरात पांडुरंगाचे महान लाडके भक्त नामदेव यांची भेट झाली. तिन्ही भावंडांनी त्यांना परस्पर्शपूर्वक नमस्कार केला, परंतु पंढरीच्या वहिवाटीप्रमाणे नामदेवांनी नमस्कार केला नाही. तेव्हा मुक्ताबाई कडाडून म्हणाल्या,

‘अखंड जयाला देवाचा शेजार ।
का रे अहंकार गेला नाही ॥
तुझे रूप तुवा नाही ओळखिले ।
अहंतेने धरले कासयासी ॥’

भक्तीच्या अनेक पायऱ्यांपैकी सुरुवातीच्या पायरीवर असलेले नामदेव परिपक्व भक्त होण्यासाठी मुक्ताबाईंनीच पुढाकार घेतला. सद्गुरूशिवाय पर्याय नाही असेही सांगितले.

‘अतिथी आदर केला मुक्ताबाई ।
लाकडाने डाई फोडली माझी ॥’

अशी नामदेवाने विठ्ठलाकडे तक्रार केली तेव्हा विठ्ठलाने मुक्ताईच्या म्हणण्याला दुजोरा दिला. तेव्हा तिच्याच सांगण्यावरून नामदेवाने औढ्या नागनाथला जाऊन विसोबा खेचराचे पाय धरले.

उण्यापुऱ्या सतरा वर्षांच्या प्रवासात या तीन प्रसंगांनी मुक्ताईला एका वेगळ्याच उंचीवर नेऊन ठेवले आहे. जीवनात कायम उपेक्षा वाटायला आलेली आणि ऐहिक सुखाचा तर लवलेशही नाही, म्हणूनच मुक्ताबाईंचे काव्य म्हणजे धगधगीत वास्तवाला सामोरे जाण्याचे बळ देणारा मंत्र वाटते. नैराश्य, दुःख अशा अंधकारमय शब्दांनी झाकोळून न जाता आशेच्या, उल्हासाच्या प्रकाशाने जीवनाची दिशा शोधण्याला मदत करते.

‘मुक्ताई कधी साधक अवस्थेत नव्हतीच, ती जन्मतःच सिद्ध अवस्थेत होती. ही सर्व सिद्धी प्राप्त असूनही लोकसंग्रह करण्यासाठी तिने त्याचा उपयोग केल्याचे दिसत नाही. नेहमी स्वरूप स्थितीत राहणारी आणि आपल्या मुक्ततेचं सदैव चिंतन करणारी मुक्ताई अखेर वादळ सुटलेल्या, वीज कडाडलेल्या अवकाशात विरून गेली.

नातरी वारयाचेनी अंगे झगटली ।
दीपाची दिठी निमटली ॥
का लखलखोनि हारपली ।
वाजु गगनी ॥’

३. शिवशरणी संत : अक्कमहादेवी (बारावे शतक)

वीरशैव संप्रदायातील महान असे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे परमपूज्य योगिनी संत अक्कमहादेवी. मीराबाईंच्या चरित्राशी यांचे चरित्र साधर्म्य दाखविते. मीरेला जसा लहानपणापासून श्रीकृष्णाचा नाद, तसा यांना मल्लिकार्जुनाचा नाद. मल्लिकार्जुनालाच त्यांनी मनातून आपला पती म्हणून वरले व संपूर्ण आयुष्य त्याच्यावरच प्रेम करण्यात घालविले. अशी ही कर्नाटक प्रांतातील मीरा म्हणून ओळखली गेलेली अक्कमहादेवी आपल्या अंतःकरणात भक्तीची मुळे इतकी खोलवर रुजवून बसली होती, की ती उखडून काढायची म्हटले तर प्रत्यक्ष ईश्वरालाही शक्य झाले नसते. ‘अक्कमहादेवींचे जीवन हा अमर प्रेमाचा दिव्य संदेश आहे. कन्नड काव्यवनातली ती कोकीळा आहे.

अक्कमहादेवींच्या भक्तीचा आविष्कार समर्पित भावाचा होता. अर्चन, पूजन होतेच; पण त्याला बहिरंगाच्या उपाधीचा स्पर्शही नव्हता. अंतरीच्या शुद्ध भावाने पूजा बांधून त्यात त्या रममाण झालेल्या होत्या. शुद्ध भक्तीतून ज्ञान उदयाला येते, तसेच अंतःकरण, वृत्ती एकाकार होताच ध्यान, ध्यानातून समाधी, समाधीतून सहजावस्था अशा योगाच्या पायऱ्या त्या भराभर चढत गेल्या. पण संतांना कठोर परीक्षा दिल्याशिवाय त्यांचे संतपण उजळून जगासमोर येत नाही, या न्यायाप्रमाणे अक्कमहादेवींच्याही जीवनात त्यांना परीक्षेला सामोरे जावे लागले.

अक्कमहादेवींच्या सात्त्विक रूपावर मोहीत झालेला उडताडी येथील राजा कौशिक ह्याने त्यांना लग्नाची मागणी घातली. ईश्वराला पती मानलेले व त्याच्याच प्रेमात रमलेले अक्कमहादेवीचे मन या व्यावहारिक विवाहाला तयार होईना. तेव्हा त्यांच्या अभिलाषेने अंध झालेल्या राजा कौशिक ह्याने कोणत्याही प्रकारे त्यांना आपली पत्नी करण्यासाठी घडपड सुरू केली. आपल्या राजसत्तेचा दुरुपयोग करीत त्याने अक्कमहादेवींच्या मातापित्यांना बंदिवान केले व मृत्युदंडाचा हुकूम दिला. हतबल मातापिता जीवनाच्या आशेने अक्कमहादेवींकडे पाहू लागले; पण अंतरीचे वैराग्य त्यांना प्रपंचात पाऊल टाकू देत नव्हते. शेवटी परिस्थितीला शरण जाऊन त्यांनी कौशिक राजाशी विवाहाचा निर्णय घेतला. त्यांच्यासाठी हे विवाहबंधन म्हणजे जळती चिताच होती. पण आपल्या शिवभक्त मातापित्यांसाठी त्या प्राणाहुतीला तयार झाल्या. त्याआधी त्यांनी कौशिक राजाला तीन अटी घातल्या.

१. मी माझ्या मनाप्रमाणे शिवभक्ती करीन.
२. मनासारखा गुरुभक्तीत काळ घालवीन.
३. माझ्या मनाप्रमाणे संसार करीन.

ह्या अटींचे उल्लंघन होता कामा नये. ह्यावर फक्त तीन अपराध क्षम्य आहेत. त्यानंतर मी विवाहसंबंधात बांधील नाही.

अक्कमहादेवींच्या प्राप्तीच्या आनंदात दंग झालेला कौशिक राजाने या तीनही अटी मान्य केल्या. अशातऱ्हेने ती विरागिणी सोन्याच्या पिंजऱ्यात बंदिस्त झाली. दागदागिने, उंची वस्त्रे ह्याची कुठलीही आवड नसताना हे भोग त्यांना भोगावे लागले. कालांतराने त्यांच्या ह्या द्विधा जीवनाची अनायसे समाप्ती झाली. अटीत सांगितल्याप्रमाणे तीन अपराध कौशिक राजाच्या हातून घडले. शिवभक्ताचा अपमान हा प्रथम अपराध, देवपूजेच्या पवित्र काळी तिची अभिलाषा हा दुसरा अपराध तर श्रीगुरुचरणी ही नतमस्तक होता श्रीगुरूंची व तिची निर्भर्त्सना हा तिसरा अपराध कौशिक राजाच्या हातून घडला आणि अक्कमहादेवींची पतिबंधनातून मुक्तता झाली.

मूळच्याच मुक्त असलेल्या अक्कमहादेवींचे संसाराचे उरलेसुरले पाशही तोडले गेले. त्या मल्लिकार्जुनाच्या आश्रयाला आल्या. त्यानंतर कोणाचेही बंधन त्यांच्यावर नसल्यामुळे मनाप्रमाणे भक्ती, भजन, पूजन, ईश्वरचिंतन हेच त्यांचे जीवन झाले.

अक्कमहादेवी संसारत्याग करून कल्याणक्षेत्री गेल्या. तेथे त्यांनी मधुरभक्ती व उज्ज्वल चारित्र्य या गुणांनी अनेक शिवशरणांना मार्ग दाखविला. आपले वैराग्य व निर्भय शिवशरणाता यांच्या बळावर वीरशैव भक्तांच्या मालिकेत त्यांनी महत्त्वाचे स्थान प्राप्त केले आहे. त्यांची वचने संख्येने अत्यल्प असली तरी ती तत्त्वार्थांला भिडणारी आहेत. 'योगांग त्रिविधी' या नावाचा अक्कमहादेवींचा एक छोटासा ग्रंथ असून त्यात अध्यात्माचे निरूपण आहे. जीवनाच्या अखेरीस आपले अंतिम उद्दिष्ट साधण्यासाठी त्या कल्याणहून श्रीशैलपर्वतावर गेल्या व तेथेच शिवैक्य पावल्या.

ज्ञानाने परिपूर्ण अशा ह्या अक्कमहादेवी आत्मस्वरूपात स्थिर झालेल्या दिसतात. त्यांच्या मते त्यांचा जन्म झाल्याबरोबर हे दृश्य शाश्वत विश्व त्यांच्यापुरते जागे झाले. मातृत्व, पितृत्व, स्वामित्व, वात्सल्य ह्या मानवी संबंधांची त्याच निर्माती आहेत. मायेची उत्पत्ती मल्लिकार्जुनाने त्यांच्या खेळासाठी म्हणून केली म्हणूनच सामान्य जीवांवर कामक्रोधादी सत्ता गाजवतात. ती देवाला स्पष्टपणे सांगते की, हे सगळे विकार तुझेच आहेत. त्यामुळे ही माया नष्ट करणे तुझ्याच हातात आहे.

काही ठिकाणी अक्कमहादेवी ह्या जनाबाईसारख्या बंडखोर वाटतात. ज्या भक्तिभावनेत त्या आकंठ बुडालेल्या आहेत, त्या भक्तीची मिजास त्यांना आहे. म्हणून परमेश्वराला त्या ठणकावून सांगतात की, 'माझी पूजा तुझ्यापर्यंत पोचते की नाही ठाऊक नाही; पण तुझी स्तुती अर्चन केल्याशिवाय मला चैन पडत नाही. तुला माझी स्तवने, स्तोत्रे ऐकायची असेल तर ऐक, नाहीतर नको ऐकूस; पण मी भजन, पूजन, नाम, नृत्य हे सारे करतच राहणार. एका अर्थी स्वतःच्या समाधानासाठीच मी हे करते आहे, तुझ्यासाठी नाही', असे त्यांचे म्हणणे आहे.

अक्कमहादेवींचा हा भक्तिविलास सर्वच भक्तांना प्रेरणा देणारा आहे. भाविकांच्या हृदयाचा ठाव घेत त्यांच्या मनातलेच उलगडून ते शब्दरूपाने समर्थपणे त्या प्रकट करतात. अशा ह्या अक्कमहादेवी मीराबाई, जनाबाई यांच्याचा पंक्तीतील एक थोर संत स्त्री होत्या, यात शंका नाही.

४. मधुराभक्तीचा उत्कट आविष्कार : संत मीराबाई

(जन्म अंदाजे इ.स. १४९८)

मीराबाई ह्या मेडताचे राजे रावदुदा ह्यांचे चतुर्थ पुत्र रावरतनसिंह यांच्या एकुलत्या एक कन्या. त्यांचा जन्म साधारणतः इ.स. १४९८ च्या आसपासचा. बालपणी आईचे छत्र हरविल्यामुळे त्या आजोबा रावदुदा यांच्याकडे लहानाच्या

मोठ्या झाल्या. रावदुदा चतुर्भुज भगवंताचे परमभक्त असे वैष्णव होते. त्यांच्या सहवासात राहिल्यामुळे लहानगापासूनच मीराबाईनाही भक्तिमार्गाचा छंद लागला. त्या गायन कलेतही पारंगत होत्या. त्यांचे लौकिक शिक्षण घरीच झाले.

एक दिवस त्यांच्याकडे आलेल्या एका वैष्णव भक्ताने मीराबाईना एक सुंदरशी कृष्णमूर्ती भेट म्हणून दिली. मीराबाई त्या कृष्णमूर्तीला पाहून अतिशय आनंदित झाल्या. हळूहळू त्या कृष्णाचा त्यांना इतका लळा लागला की त्याला एका क्षणासाठी त्या वेगळे करीत नसत. इतकेच नव्हे तर आपल्या लग्नसोहळ्यातील फेरेही त्यांनी त्या कृष्णमूर्तीसह घातले.

मुळातच राजस्थान भक्तीचे तपोवन. राजस्थानची राजकन्या असलेल्या मीराबाईना सुखोपभोग, ऐश्वर्य ह्यांची काहीही कमी नव्हती; परंतु 'त्यांना पित्याजवळ असलेल्या राजवैभवाचा मोह नव्हता. त्यांना आस होती गिरिधराच्या मिलनाची. म्हणूनच मीराबाईच्या काव्यात कृष्णाप्रती आसकती, अनुरक्ती आणि प्रणय यांच्या विविध छटा आढळतात. त्या मनस्वी परिणिता तर आहेच; पण या मनस्विनीमध्ये जन्मजन्मांतरापासून कृष्णासाठी तपश्चर्या करणारी एक अपरिणितादेखील आहे. त्यांच्या काव्यामध्ये येणारे 'जनम जनम की दासी', 'जनम जनम की कुवारी' हे चरण प्रणयाच्या एकाच छटेतून व्यक्त होतात.

मीराबाईचा विवाह मेवाडचा राणा संग यांचा ज्येष्ठ पुत्र भोजराजबरोबर झाला; परंतु काही वर्षांतच त्यांना वैधव्य प्राप्त झाले. मीराबाईनी कृष्णालाच आपले जीवित मानले होते. पती परमेश्वरप्रमाणे परमेश्वर हाच त्यांचा पती होता. त्यामुळे भोज राजाच्या मृत्यूनंतरही त्या विधवा स्त्रीचे आचरण अवलंबत नव्हत्या. आपला जास्तीतजास्त वेळ त्या राणा संग याने त्यांच्यासाठी बांधलेल्या मंदिरात घालवीत असत. ह्या मंदिरात नेहमी वैष्णव भक्तांचे आवागमन होत असे. त्यांच्यासोबत चर्चा करण्यात, श्रीकृष्णाची भक्ती करण्यात त्यांचा वेळ विशेष आनंदात जात असे. राजस्थानी कुलपरंपरेप्रमाणे त्या पडदाही घेत नसत. त्यांचे असे आचरण सासू व दारांना पसंत नव्हते. राणा संग ह्यांच्यानंतर त्यांचा दीर रतनसिंह अधिकारापदी आला. त्याने आपल्या अधिकाराचा उपयोग करून मीराबाईचे सर्व व्याप थांबविण्यास सुरुवात केली. ईश्वरभक्तीत तल्लीन असलेल्या मीराबाई त्याला पाहवेना. त्याने त्यांना नजरकैदेत टाकले. अन्य प्रकारेही तो त्यांना त्रास देऊ लागला. आपल्या काही पदांतून त्यांना झालेल्या त्रासातून ईश्वरानेच आपल्याला कसे वाचवले, हे त्या सांगतात.

१. विष का प्याला राणाजी भेजा पिवत मीराँ हासी रे ।

२. साप पेटारा राणा भेजा मीराँ हात दियो जाय ।

न्हाय धोंय जब देखण लागी सालीगराम गई पाय ॥

३. जहरका प्याला राणा भेजा अमृत दिन्ह बनाया ।

४. सास लडे मेरी ननद खिजावै राणा रहया रिसाई पहरो ।

भी राख्यो चौकी भी बैठा दियो ताला दियो जडाय ॥

अशा प्रत्येक संकटातून कृष्णाने आपल्याला वाचवले, अशी मीराबाईची गाढ श्रद्धा होती. अशा विपरीत परिस्थितीमुळे मीराबाईची कृष्णाप्रतीची श्रद्धा आणखीनच दृढ झाली; तथापि वरचेवर होणाऱ्या प्राणघातक कारवायांमुळे त्यांच्या सगुणोपासनेत अडथळे येत होते. त्याला कंटाळून त्यांनी मेवाड सोडले व मेडत्यास आपल्या माहेरी परत आल्या.

तेथे भजन, संकीर्तन व कृष्णभक्तांचे आदरातिथ्य त्यांच्या मनाप्रमाणे होऊ लागले; पण विघ्नसंतोषी लोकांना हेही पाहावले गेले नाही. त्यांचे काका विरमदेव यांनी विघवा स्त्रीचे असे आचरण खपवून घेतले नाही; म्हणून मेडता सोडून मीराबाई वृंदावनास आल्या. वृंदावनात काही काळ ईश्वरभक्तीत व्यतीत केल्यावर त्या द्वारकेस आल्या. कृष्णप्रेमात आकंठ बुडालेल्या त्या कृष्णासमोर मग्न होऊन नाचत असत. हळूहळू त्यांची कीर्ती दूरवर पोचू लागली. त्यांच्या पदांना लोकांकडून प्रतिसाद मिळू लागला. गावोगावीचे लोक तसेच अनेक वैष्णव साधू त्यांच्या दर्शनास येत. 'मेवाडमधील सत्ता बदलल्यावर राणा उदयसिंहने मीराबाईना परत बोलविण्यासाठी काहीजणांना द्वारकेस पाठवले; पण मीराबाईच्या प्रारब्धात परत येण्याचे नव्हते. मीराबाईनी त्यांचा आग्रह पाहून आपले जीवन द्वारकाधीशाच्या मूर्तीत समर्पित केले.

मीराबाईनी हिंदी, राजस्थानी, गुजराथी व ब्रजभाषेत पदे लिहिली. मीराबाईच्या ललितता नावाच्या दासीने ही पदे लिहून घेतली. 'गीतगोविंद की टीका', 'नरसीजी रो माहरा पदे', 'सोरठ रागातील पदसंग्रह', 'राग मल्हार', 'राग गोविंद', 'मीरानी गर्बी रुक्मिणी मंगल' इत्यादी काही पदे त्यांनी लिहिली आहेत.

मीराबाईनी पदांच्या रचनेसाठी तत्कालीन लोकभाषेचाच वापर केला. तरीही त्यातूनच प्रसंगानुरूप अलंकार आढळतात. विशेषतः उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, अनुप्रास ह्यांचा वापर ठिकठिकाणी आढळतो. त्यांना गायनकलेचे तसेच नृत्यकलेचे उत्तम ज्ञान होते. त्यांच्या पदांमध्ये मालकंस, कलिंगडा, काछी, सोरठ, जंगली, भैरवी, कामोद, तारुबिहाग, सारंग, निलांग, खमाज, मल्हार, जौनपुरी, यमन, भीमपलास, जयजयवंती, श्यामकल्याण असे कितीतरी राग आढळतात.

संत मीराबाई म्हटल्यावर कोणी समाजसुधारक, महात्मा, समाजपरिवर्तन करणारी अशी स्त्री डोळ्यासमोर येत नाही किंवा तिने जगाकडे पाहण्याचा नवीन दृष्टिकोनही दिला नाही; परंतु गिरिधर नागराशी एकरूप होणे, त्याच्यातच शेवटी विलीन होणे, त्यामुळेच भक्तीची एक नवीन परिभाषा तिच्या रूपाने आपल्यासमोर उभी राहते. कृष्णावर असलेली गोपींची

भक्ती व मीराबाईंची कृष्णावरील भक्ती यांत बरेच साम्य आहे. त्यामुळे तिला 'गोपीचा अवतार' म्हणूनही संबोधले जाते. मीराबाईंच्या कृष्णभक्तीत पतिपत्नीभावाची मधुरता, प्रेममयता आहे; पण शृंगारिक भावांना तिच्या भक्तीत स्थान नाही. मधुराभक्तिपर त्यांच्या रचना आहेत.

मीराबाईंनी आपल्या पदांत श्रीकृष्णविरहाचे जे वर्णन केले आहे, त्याचे पूर्णत्व होताना दिसत नाही. त्यांची विरहासाधना अंतिम क्षणापर्यंत तशीच राहिलेली दिसते. मात्र सशरीर भगवंताच्या मूर्तीत विलीन होऊन त्याचे समापन होते.

एकीकडे संत कबीर, तुलसीदास, सुरदास या कवींच्या मनोहारी कवितेने भक्तिप्रकाशात प्रकाशमान झालेल्या तर दुसरीकडे मुस्लीम राज्यकर्त्यांच्या राज्यविस्तारात गुरफटलेल्या अशा मिश्रयुगात अवतरूनही संत मीराबाई राजस्थानात शुक्राच्या चांदणीप्रमाणे आपले अस्तित्व उमटवून गेलेल्या दिसतात.

५. विरागिनी मठाधिपती : संत वेणाबाई

(इ.स. १६२७ — १६७८)

संत वेणाबाईंचा जन्म कोल्हापूर येथील गोपाजीपंत व राधिकाबाई या सात्त्विक दाम्पत्याच्या पोटी इ.स. १६२८ साली झाला. अतिशय लाडात त्यांचे बालपण गेले. खेळाची आवड, मधुर आवाज, सौंदर्य, निरागस भाव, लांबसडक केस, तल्लख बुद्धी आणि भक्तीची आवड यांमुळे त्यांना मिरजेच्या धनाढ्य देशपांड्यांकडून लग्नाची मागणी आली. लहान वयातच वेणाबाई सासरी नांदावयास गेल्या; पण अवघ्या चार-पाच महिन्यांतच त्यांच्यावर वैधव्याची कुन्हाड कोसळली. विवाह म्हणजे काय, पती म्हणजे काय हे काहीही कळण्याआधीच त्यांना केशवपनाच्या दुःखाला सामोरे जावे लागले. आपल्या केशांचा आणि पतीच्या मुक्ततेचा काय संबंध? आपले लाल लुगडे, व्रतस्थ जीवन, उपासतापास, वैराग्य यांचा पतीच्या मृत्यूशी काय संबंध? असे सारेच प्रश्न त्यांच्यासमोर घोंगावत होते; पण समाजापुढे बोलण्याची हिंमत नव्हती. सर्वसामान्य जीवन आता आपल्या वाट्याला येणार नाही, याची कल्पना त्यांना आली. या दुःखाला तोंड देण्याच्या तयारीने त्यांनी परमार्थाकडे वाटचाल करण्यास सुरुवात केली.

वेणाबाईंच्या कुलोपाध्यायाने त्यांना 'एकनाथी भागवत' वाचण्यास सांगितले होते. वेणाबाई त्या ग्रंथाचे पारायण मोठ्या भक्तिभावाने करीत असत. 'गुरु भेटे आपैसा' या वचनानुसार रामदासस्वामींची त्यांच्याशी अचानक भेट झाली. रामदासस्वामी वेणाबाईंकडे भिक्षा मागावयास आले असता त्यांनी दुधाची मागणी केली; पण दूध मारुतीच्या नैवेद्यासाठी ठेवले आहे, असे सांगून सासूबाईंनी दूध देण्यास नकार दिला. समर्थाना रिक्तहस्ताने पाठविल्यामुळे वेणाबाईंचे मन कितीतरी दिवस हळहळत होते. सुदैवाने समर्थ पुन्हा त्यांच्या घरी भिक्षेसाठी आले. 'जय जय रघुवीर समर्थ' अशी हाक वेणाबाईंना ऐकू आली, तेव्हा त्या तुळशीपाशी भागवत ग्रंथ वाचत बसल्या होत्या. समर्थानी ते पाहिले आणि 'यातील तुला काही समजते का?' असे विचारले. वेणाबाईंनी उत्तर दिले, 'यातील आचरणासंबंधी मी अज्ञानी आहे, तरीही काही प्रश्न मला वारंवार पडतात, त्याची उत्तरे तुम्ही द्याल का?' स्वामींनी होकार दिल्यावर 'जीव म्हणजे काय? शिव म्हणजे काय? आत्मा, परमात्मा, अनात्मा म्हणजे काय? सृष्टीचा निर्माता कोण? संहारक कोण?' असे एका पाठोपाठ एक पंचवीस प्रश्न त्यांनी समर्थाना विचारून टाकले. प्रश्नांचा भडिमार ऐकून समर्थासारख्या जाणकाराने त्यांची तीक्ष्ण बुद्धी, करारी, कणखर स्वभाव क्षणार्धात जाणला. अत्यंत समर्थपणे त्यांच्या सर्वच शंकांचे निरसन करून समर्थ निघून गेले; पण वेणाबाईंच्या विरक्त एकाकी जीवनात अध्यात्माचे अंकुर रुजवून गेले. वेणाबाईंना समर्थांचे दर्शन पुन्हा कधी होईल, असा ध्यास लागला. त्या तनाने घरात राहत होत्या; पण मनाने केव्हाच समर्थांकडे पोचल्या होत्या. घरच्यांच्या लक्षात ही अवस्था आली. समर्थांची गोसावी, जोगडा अशी निर्भर्त्सना करून त्यांनी वेणाबाईंना माहेरी पोचती केली. वेणाबाईंच्या मात्र ते पथ्यावरच पडले. कोल्हापुरात समर्थांची कीर्तने सुरू होती. तेथेच समर्थांच्या पायावर डोके ठेवून अनुग्रह घ्यावा, अशी विनंती त्यांनी केली. 'सामान्यतः पाहिले तर या वयात कोणत्याही मुलीच्या मनात असले विचार येणे जवळजवळ अशक्यच; परंतु बहिणाबाई, वेणाबाई वगैरे स्त्रिया या सामान्य नियमांस अपवादभूत होत.'

समर्थांचा अनुग्रह तर मिळाला; पण घरच्यांची नाराजी सहन करावी लागली. वेणाबाईंवर नाही नाही ते आरोप करून त्यांना या मार्गापासून परावृत्त करण्याचा घरच्यांचा प्रयत्न सुरू झाला. वेणाबाई आपल्या निश्चयापासून जराही ढळल्या नाहीत. शेवटी घरच्यांनी त्यांच्यावर विषप्रयोग केला. जहाल विषामुळे तडफडणाऱ्या वेणाबाईंना एका खोलीत बंद केले गेले. तेथे समर्थ प्रकट झाले. त्यांनी आपल्या स्पर्शाने वेणाबाईंच्या वेदना दूर केल्या. बाहेर येऊन घरच्यांना स्पष्टपणे सांगितले, 'तुम्ही हिला मारण्याचा प्रयत्न केला. तुमच्या दृष्टीने आता हिचा मृत्यू झाला आहे. हिचा नवा जन्म 'वेणा रामदासी' म्हणून झाला आहे. आता आमचा संप्रदाय हेच तिचे घर. राम हेच दैवत. तुमचा तिच्यावरील अधिकार आता संपला आहे.' घरच्यांना आपली चूक उमगली. वेणाबाईंना मात्र ही इष्टापत्ती वाटली. अवघ्या वीस वर्षांच्या वेणाबाई घर सोडून समर्थांच्या सान्निध्यात राहू लागल्या.

मठातील नेमून दिलेले कार्य पार पाडल्यावर वेणाबाई आपला वेळ सदगुरूसेवेत, ग्रंथवाचन आणि काव्यरचनेत घालवू लागल्या. वेणाबाईची ग्रंथरचना मर्यादित स्वरूपाची असली, तरी काव्याचे अनेक विशेष त्यामध्ये सापडतात. त्यांनी 'सीतास्वयंवर' व 'रामायण' हे ग्रंथ लिहिले. 'पंचीकरण' हे निबंधवजा गद्यलेखन केले. 'रामगुह्यसंवाद' व 'कौल' अशी दोन छोटी आख्याने व काही पदे लिहिली. रूपके, अनन्यत्व, स्वभावोक्ती, श्लेष यांसारख्या अलंकारांनी त्यांनी आपली रचना नटवली आहे. लेखनात शुद्धअशुद्धाची तमा बाळगलेली दिसत नाही. बरेचसे लेखन प्रश्नोत्तर पद्धतीचे आहे. 'सीतास्वयंवर' व 'रामायण' हे ग्रंथ लिहिताना 'वाल्मीकींनी जे सांगितले तेच आपण लिहित आहोत', असे वेणाबाई स्पष्ट करतात. ग्रंथातील वर्णनामागे भक्तीची भावना त्यांनी ठेवलेली आहे. त्यांचे अभंग वाचताना त्यांचे काव्यकर्तृत्व व त्यांचा पारमार्थिक अधिकार समजून येतो. वेणाबाईची परमार्थप्रवासातली प्रगती समर्थ पाहत होते. त्यांची ग्रंथरचना, त्यांचे कीर्तन प्रबोधन, श्रीगुरुपदी आरूढ झाल्यावरही त्यांचा होत असलेला विचारविस्तार यामुळे समर्थानी त्यांना मठाधिपती होण्याची आज्ञा केली. वेणाबाईंनी श्रीगुरुआज्ञा प्रमाण मानून मठाधिकाऱ्याची सूत्रे समर्थपणे सांभाळली.

वेणास्वामींच्या दृष्टीने त्यांचे पारमार्थिक कार्य पूर्णत्वास गेले होते. आता त्यांना कुडीचाही संग नकोसा वाटू लागला. शेवटी एक दिवस कीर्तन झाल्यावर त्या श्रीसमर्थचरणी वंदनासाठी वाकल्या. त्यांच्या चरणी त्यांनी आपला देह समर्पित केला. आजही श्रीक्षेत्र सज्जनगड येथे परमपूज्य वेणास्वामी यांची समाधी विराजमान आहे.

समारोप:

या पंचकन्यांचा विचार केला तर आधुनिक भारताच्या प्रगतीला कारणीभूत ठरणान्या आधुनिक स्त्रियांची विचारसरणी या पंचकन्यांच्या विचारसरणीचा पुढचा टप्पा आहे, हे लक्षात येईल. स्त्रीसमाजातील दुर्बळ घटक म्हणविल्या गेलेल्या स्त्रियांचे सबलत्व सिद्ध करण्यासाठी संत स्त्रियांचे चरित्र निश्चितच उपयोगी ठरेल.

वारकरी, वीरशैव, महानुभाव, आळवार, वैष्णव, समर्थ अशा विविध संप्रदायांतून आलेल्या या संत स्त्रियांचे तत्त्वज्ञान एकाच मुशीतून तयार झालेले आहे. सगळ्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा पाया म्हणजे हृदयापासून केलेली भक्ती होय. त्यांनी कोणी जप, तप, यज्ञ, उपास असे मार्ग अवलंबिले नाहीत, तर आपल्या अपूर्व भक्तीने देवाला आपलेसे केले. सर्व संत स्त्रियांचे तत्त्वज्ञान भक्तिरसांत न्हाऊन निघालेले आहे.

सर्व संत स्त्रियांचे वाङ्मयीन योगदान पाहिल्यास या कवयित्री फार मोठ्या पंडिता किंवा विदुषी होत्या असे म्हणता येणार नाही; पण त्यांची बहुश्रुतता हीच त्यांना वाङ्मयक्षेत्रात यश मिळवून देते. भक्तिभावाने, चिंतनपरतेमुळे व अंतर्मुख वृत्तीमुळे त्यांच्या उद्गारात आर्तता व उत्कटता प्रगट झाली आहे. आधीच स्त्रीहृदय हे कविहृदय असते. सत्कवीला आवश्यक असलेली भावनेची उत्कटता, भावनेतील सहजता व भाषेतील प्रासादपरता हे स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विशेष गुण होत. त्यातून या सर्व कवयित्री परमेश्वराच्या श्रेष्ठ उपासिका होत्या. त्यामुळे त्यांची वाणी मनोरम व प्रेमपूर्ण उतरली आहे.

या सर्वच संत कवयित्रींनी मनोनिग्रहाने संकटांवर मात केली. स्त्रीजन्म मिळाला, म्हणून नमल्या नाहीत, हतबल झाल्या नाहीत. विलक्षण आत्मविश्वासाने पुरुषांच्या बरोबरीने त्या वावरल्या. त्यांच्यासारखीच साधना त्यांनी केली. आपआपल्या पंथात आध्यात्मिक अधिकारांचे आणि मानाचे स्थान त्यांनी मिळविले. आपले आत्मिक अनुभव काव्यातून सांगितले. आपल्या अभंगांतून भोवतालच्या समाजाचे कधी दोषदर्शन घडविले, तर कधी मार्गदर्शन केले, उपदेश केला. त्या काळातल्या पुरुष संतांपेक्षा त्या कुठेच उण्या पडल्या नाहीत. या सगळ्या स्त्रियांना त्यांच्या भोवतीच्या पुरुषांनी आत्मोद्धारासाठी मदत केली, मार्ग दाखविला. या स्त्रियांनी 'स्व'ला शोधले. आधुनिक स्त्रीलिखित साहित्यामागे संतकवयित्रींचा हा प्रगल्भ वारसा आहे. अशा तेजःपुंज संत कवयित्रींना खरोखर 'पंचदामिनी' म्हणणेच योग्य ठरेल.

संदर्भग्रंथ

१. पोटे, देविदास संपा., 'मुक्त आनंदघन', मुंबई, वर्ष पहिले, अंक पहिला, संत कवयित्री विशेषांक, वार्षिक २००४
२. शेवडे, इंदुमती, 'संत कवयित्री', प्रथमावृत्ती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८९.
३. गारोडे, प्रमोद, 'महाराष्ट्रातील स्त्री संतांचे विचारधन', अक्षरवैदर्भी, संपा. सुभाष सावरकर, अमरावती, वर्ष १९, अंक १२, मार्च २००३.
४. नसिराबादकर, ल.रा., 'महानुभावांची साहित्यसरिता', प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, सहावी सुधारित आवृत्ती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९७.
५. वा.ना. देशपांडे (संपा.), महदंबा : आद्य मराठी कवयित्री, द्वितीयावृत्ती, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९५६.
६. अ.ना. देशपांडे, 'श्रीचक्रधरोक्त परमार्ग आणि त्याची साहित्यसाधना, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग पहिला, द्वितीयावृत्ती, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९९५.

७. जोशी, चंद्रहास, स्त्रीसंतचरित्रमाला, मुक्ताबाई, प्रथमावृत्ती, गोकुळ मासिक प्रकाशन, पुणे, १९९४.
२४. जोशी, पं. महादेवशास्त्री, भारतीय संस्कृतिकोश, खंड पहिला, द्वितीयावृत्ती, भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे, १९८२.
८. भिंगारकर, दा.बा., 'संत जनाबाईची कामगिरी', संत कवयित्री जनाबाई : चरित्र, काव्य आणि कामगिरी, प्रथमावृत्ती, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, १९८९.
९. हेमंत इनामदार, ल.रा. नसिराबादकर (संपा.), प्रस्तावना : 'चंद्रभागेतीरी', महाद्वाराच्या पायरीशी, प्रथमावृत्ती, हेमंत प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९०, पृ. २८.
१०. शेणोलीकर, ह.श्री., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, तृतीय खंड, १६५० ते १८४०, सहावी आवृत्ती, मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८७

Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4042100>